

چرنے دی ورتوں پنجابی شعری ونکاں وچ

ڈاکٹر عاصمہ قادری ☆

Abstract:

Charkha Nama is a well known traditional form in Punjabi poetry, celebrating the working of spinning wheel. The present essay, before discussing some important Charkha Namas, dwells on the historical and sociological background of spinning Wheel in our traditional culture. The discussion then moves on to the poetic works themselves to bring out the relationship between the form and the moral and metaphysical concerns of the writers.

پُراتن ویلے وچ چرنے دی ورتوں عام سی تے ہر گھر وچ کتیا جاندا سی تے ایہہ کم سوانیاں کردیاں سن۔ ایس کم لئی بندے نہیں سن رکھے جاندا۔ گھراں وچوں دھاگہ کٹیج کے آؤندا سی تے جولہ ہیاں دی کھڈی ٹردی سی۔ چرخہ عام عورتاں کنڈیاں سن سو چرخہ سوانیاں دے کم داوی نشان بنیا۔ وسیب وچ عورت دی محنت دا حساب نہیں سی کیتا جاندا اوہدا کم تے اوس کم دی اہمیت دا نشان چرخہ سی۔ چرخہ سوانیاں چلاؤندیاں سن بندے نہیں تے ہر سوانی بھاویں اُتے میل دی ہووے، وچکار لے دی یاں تھلویں میل دی چرخہ بھدا کم سی۔ ایس توں ایہہ وی سہی ہوندا اے، جو چرنے دی گل اصل وچ اوس ہستی دی گل سی جو ایس نوں چلاون والی اے، تے کپڑے دی ایڈی وڈی صنعت اوس سوانی دے سر کھلتی تے ٹردی اے پئی جو چُپ چُپتی آپنے آہرے لگی ہوئی اے، جس دی محنت دا مثل ایہہ ویہار نہیں پاسکدا۔

چرخہ کتن توں وی پہلوں دھیان ماریئے تے کپاہ چکن، ٹنب کے وڑیویں کدھن تے پھیر گت کے دھاگہ بناون دا سارا عمل سوانی کردی سی۔ چرخہ ایس ساری محنت تے اوس محنت کرن والے وجود دی علامت بنیا۔ جدوں کسب دی وڈیائی کیتی گئی تاں کسب وچ ورتے گئے ہتھیاراں، اوزاراں دی وڈیائی وی ہونی لازمی سی۔ جولاءِ دے کم دی وڈیائی پچھے چرخہ اے تے ایس دی وڈیائی لئی چرخے نامے لکھے گئے۔ ایس صنف دی پچھان اس دا موضوع ای اے بنتر وچ بھادویں جتنی وی وگی ہووے۔ بندہ آپنی محنت دے حساب سر کائنات نوں ویکھدا اے تے آپنا حصہ اوہدے وچ سمجھدا اے اوہدی محنت دا حصہ کائنات دے نظام وچ رلیاتے اوہنے اپنے کم نوں ای علامت جانیا کائنات دے سارے نظام دی۔ پنجابی دی اجیہی شعری صنف اے ”چرخہ نامہ“ جو کسب نال جڑی ہوئی اے تے کسب وی اوہ جو اچھ رکھدا اے۔ ایسے کسب نوں ای شاعراں نے رمز بنا درتیا۔ چرخے نامے دیاں کجھ تعریفاں ویکھ لیئے تاں اس تے گل چھوہنے آں ڈاکٹر تن سنگھ جگلی لکھدے نیں:

”ایہہ پرتیکا کوتا دی اک ودھا ہے۔ صوتی کویاں نے چرخے نوں منکھی ہوند دا پرتیک منیا ہے، اتے سوت اتے اوس توں بنیاں وستاں نوں اوس دے اصل قرار دتا ہے۔ پنجابی وچ بکھے شاہ، ملاظہوری، تے کشن سنگھ عارنی دے چرخے جاں چرخے نامے پرسدھ ہن۔“ (1)

عبدالغفور قریشی ہوراں دا وچارا ہے:

”اجیہی نظم وچ تصوف دے رنگ نوں دسیا جاندا اے جس وچ شاعر اپنے آپ نوں چرخے دی مثال دے کے چرخے دے سوت نوں اعمالِ حسنہ نال تشبیہ دیندا اے۔“ (2)

تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاکستان و ہند وچ چرخہ نامہ دے سرناویں پٹھ لکھیا اے:

”چرخہ دیہات میں عام کا تا جاتا ہے۔ سنگھ دعورتیں بڑے شوق سے اسے کاتی ہیں اور کاتے ہوئے سوت سے مختلف قسموں کے کپڑے تیار کراتی ہیں۔ پنجابی زبان کے شاعر نے اس معمول کو سامنے رکھ کر عجیب و غریب نکات پیدا کیے ہیں۔ بد اعمالی سے اجتناب، اعمالِ صالحہ کا التزام، توشہ آخرت پر نگاہ، ان

باتوں کے متعلق بڑے موثر پیرائے میں درس دیا ہے۔ چرخہ وجود انسانی کے لئے علامت کا کام بھی دیتا ہے۔ شاعر کہتا ہے اپنے وجود کا صحیح استعمال آخرت کے لئے بڑا نتیجہ خیز ثابت ہوگا۔ اسی طرح مختلف قسم کے بنے ہوئے کپڑوں کے نام شاعر کے کلام میں خاص خاص اصطلاحات کی صورت اختیار کر لیتے ہیں۔ مثلاً وہ چونے کھدر سے عناصر راجعہ مراد لیتا ہے، ہینسی یعنی پانچ تار سے حواس خمسہ، چھبسی سے چھ جہت اور ستسی سے سات ستارے۔ اس طرح ایک سادہ سی رواں نظم بڑے گہرے مطالب کی حامل بن جاتی ہے۔ پنجابی ادب کی یہ منفرد صنف سخن ہے۔“ (3)

”تور واللغات“ وچ چرنے دے معنے اینج دتے ہوئے نیں:

”چرخہ: ف معنے نمبر اول میں فارسی ہے۔ چرخہ ایک درخت کا نام ہے جو بہت پتلا اور سُوکھا ہوتا ہے۔

مذکر 1- سوت کا تنے کا آلہ 2- ایک قسم کا ناچ

صنف (کنایہ) وہ مرد یا عورت جس کے بڑھاپے کے باعث انجربنجر ڈھیلے ہو گئے ہوں۔ فرتوت ڈھانچ۔ پرانی کنزور گاڑی۔“ (4)

مشہور مورخ عرفان حبیب دا خیال اے (5) کہ چرخہ ہندوستان وچ تیرہویں صدی وچ غالباً آیا اور ایہد ارواج بہت تیزی نال پھیل گیا۔ چرخہ چین توں ایران یا وسط ایشیاء راہیں ہندوستان وچ آیا۔ عرفان حبیب نے لکھیا ہے کہ ای سامی دی کتاب ”فتوح السلطین (1350ء) وچ ایہدا ذکر واضح طور تے آیا، تے ایہہ آکھیا گیا اے کہ ایس اتے عورتاں نوں پوری توجہ دینی چاہیدی اے۔ عرفان حبیب دا ایہہ وی خیال اے کہ ایس گل دا بہت امکان اے کہ پیراں والی کھڈی وی ہندوستان وچ ایس دور وچ آئی۔ ایس نویں ٹیکنالوجی دے آون نال کپڑے دی صنعت وچ بہت کھلا پیدا ہویا۔ اور ایہدے نال مقامی اور باہری تجارت بہت ودھی۔ چرخہ کھڈی تے کتن تے اُنن دا کم شمالی ہندوستان خاص طور تے پنجاب لوک رہتل دا بہت وڈا حصہ بن گیا اور اس واسطے اوہ شاعر جیہڑے لوک رہتل نال جڑے ہوئے سن اوہناں نے چرخہ، کھڈی اور اُنن، کتن دے کم نوں (بنیادی)

مڈھلیاں رمزماں بنا کے آہنی شاعری وچ ورتیا۔ فارسی وچ ایس نوں ”چرخِ نخ رسی“، ”چرخِ پنبہ رسی“ اتے ”چرخہ“ آکھیا جاندا اے۔ ایس داناں تے ورتوں دی دس ایرانی ادب وچ پرانے ویلیاں توں لہدی ہے۔ کلاسیکی شعر ادے کلام وچ اس دا ذکر لہدا اے:

خاقانی شروانی (وفات: 595ھ/1199ء)

چرخ چون چرخ زنان نالان است
دل زچرخ این ہمہ نالان چه کنم

انوری ایبوری (وفات: 583ھ/87-1186ء)

از حسد فتح تو نصم تو پی کرد اسب
همچو حتی کسر خدوک چرخہ مادر شکلت

نظامی گنجوی (وفات: 400ھ/1203ء)

از آن چرخہ کہ گرداند زن پیر
قیاس چرخ گردان راہمی گیر

سعدی شیرازی (وفات: 691ھ/9 دسمبر 1292ء)

گروہی بماند ند مسکین و ریش
پس چرخہ نفرین گر فتند پیش

(بوستان)

چه سود آفرین بر سر انجمن
پس چرخہ نفرین کنان پیرزن (6)

(بوستان)

فارسی ویماں مشہور ڈکشنریاں برہان قاطع، آندرراج، ناظم الاطباء، فرہنگ نظام وغیرہ وچ دی ایہہ لفظ موجود اے۔ جس توں ایرانی زبان وچ ایس دے رواج تے ایرانی و تورانی ثقافتاں وچ چرخے دی ورتوں دا پتہ لگدا اے۔

اساڈے کلاسیکی شاعراں لوکاکی وچ رہندیاں لوکاکی لئی شاعری کیتی عام بندے نال گل بات تے عام بندے نوں اوہناں ای رمزیاں راہیں گل اپڑائی جس دی سار لوکاکی نوں ہے سی۔ چرخہ اک عام ورتوں دی چیز سی، کپڑا بناون دے سارے کم دی نینہہ چرخہ سی۔ کپڑا بنیادی لوڑاے۔ ہر انسان دی آبادی ودھن نال لوڑاں ودھیاں تے عام گھر وکا کم چرخہ کتن دا جو بیہیاں کر دیاں سن تے گڑیاں دا وپہلے ویلے دا شغل وی سی ایس نے ای کسب دا رُوپ دھار لیا۔ کھیڈ کسب بنی تے اوہدی آدروی منک گئی۔ ایہہ کم ہو گیا۔ جیویں ترکھاناں، لوہاراں، موچیاں، نائیاں نوں اوہناں دے کسب پاروں کا مے گنیا جاندا، انج ای ایس کم نوں وی بینا ای جانیا جاندا۔ اساڈے کلاسیکی شاعراں ایہناں کسباں نوں وڈیا تے کسب دی وڈیائی اصلوں اوس کم دے کرن ہار دی وڈیائی سی۔ چرنے نامے لکھے گئے تے چرنے دی ایچ بیانی گئی کہ ایہہ کوئی ایویں نکما کم نہیں سگوں کم تے کوئی وی نکما نہیں ہوندا۔ شاہ حسین تے کبیر ورگے وڈے شاعر جولا ہے سن۔ فرد فقیر نے ”کسب نامہ بافندگان“ لکھیا تے دسیا جولا ہے دا کم خدا دے کم دی رمز اے۔ جیویں کائنات وچ تانا پینا اے۔ جولا ہیا اوسے دی نقل کر رہیا اے۔ میل بند و سب وچ کسب گھٹیا ہوون دا نشان بن گیا سی۔ اس گل دا توڑ کرن لئی شاعراں نے سینکڑیاں کسب نامے لکھے تے انسانی کسباں نوں قدرت دے کم نال جوڑیا۔

بیہیاں کم کارتوں وپہلے ہو کے چرخہ کتنا دھاگہ بناونا تے مڑا اوس دھاگے توں لوڑ دا کپڑا بنوانا۔ چرخہ چلن دی اک خاص واج آؤنی تے کتن دے نال نال من پرچا وے لئی گیت گائے جانے چرنے نامے دی نینہہ ایہہ گیت وی ہوسکدے نیں۔ کیوں جے ایس کسب توں لوکاکی جانوں سی چرنے دے سارے پُریاں (تکلا، پہیہ، ہتھی، ماہل، چڑیاں،) دے ناں لوکاں لئی نویکے نہیں سن۔ وڈے شاعراں نے ایسے کسب نوں رمز بنا ورتیا تے اپنے اعلیٰ خیالاں نوں چرنے نامیاں وچ بیانیا۔ ایہہ شعری رُوپ ہر من پیارا سی۔ لوک گیتاں وچ گڑیاں چرنے نال دل دیاں ساریاں گلاں کر جانیاں تے جد کلاسیکل شاعراں لہہ نوں صنف دا رُوپ دتا تاں اوہناں وی چرنے دے اوہلے جیون دیاں رمزیاں دی کھیڈ کھیڈی۔ شاہ حسین نے چرنے دی علامت نوں بہوں ورتیا اے۔ اوہناں دا آپنا وی کم کھڈی داسی تے کھڈی تاں ای چل سکدی اے جے چرنے دا کتیا سوت لہے۔ شاہ حسین نے چرنے نوں انسانی وجود دی علامت توں وکھ بڑے ڈونگھے معنیاں وچ ورتیا اے، تے اس اک علامت دے اوہلے وچ اپنے دور دی اکا نومی دا بھرم کھول گئے نیں۔ شاہ حسین دیاں کافیاں وچوں کجھ ونگیاں وکھ لینے جیہناں وچ چرنے دی علامت ورتی گئی اے:

چرخہ میرا رنگ لال

جے وڈ چر خاتے وڈنئے آدن کہہ گیا باراں پئے
 سائیں کارن لوئن رُنے روئے ونجایا حال
 جے وڈ چر خاتے وڈ گھمائَن سھے آئیاں سیس گندائَن
 کائی نہ آیا حال ونڈائَن ہن کائی نہ چلدی نال
 وچھے کھادا گوہڑا واڑا سھو لڑدا ویہڑا پاڑا
 میں کیہ پھیڑیا ویہڑے دانی سھ پئیاں میرے خیال
 جے وڈ چر خاتے وڈ کچھی مایاں میرے برتے رکھی
 کہے حسین فقیر سائیں دا ہر دم نال سنبھال (7)

توں آہوکت وئی نی گڑیئے، آہوکت وئی
 ساری عمر گنوائی آ اینویں، کچھی نہ گھتی آ جھلی
 گلیاں وچ پھریں لکیندی، ایہہ گل نہیوں بھلی
 کہے حسین فقیر سائیں دا، داج و ہونی چلی (8)

ہک، دوئے تن، چار، پنج، چھے، ست، اسیں، اٹھ، نوں
 چرخہ چاء سھے گھر گنیاں، رہی اکیلی اک ہوں
 جیہا ریبجا ٹھوک وناپو، تیبی چادر تان کے سوں
 کہے حسین فقیر سائیں دا، آئے لگی ہُن چھک پوں (9)

انی ستیونی! میں کتدی کتدی ہئی!
 اتن دے وچ گوہڑے زلدے، ہتھ وچ رہ گئی جٹی
 سارے درھے وچ چھلی اک کتی، کاگ مریندا تھئی

سچے آواں، کنت نہ بھاواں، کائی وگ گئی قلم اُپھٹی
 بھلا بھیا، میرا چرخہ بھنا، میری جند عذابوں چھٹی
 کہے حسین فقیر سائیں دا، سبھ دنیا جاندی ڈھٹی (10)
 بیکھے شاہ ہوراں دے کلام وچ وی پوری پوری کائی چرنے دوا لے گھمدی اے۔ شاہ حسین دیاں
 کافیاں وچ وی پونیاں کتن دے نال نال کاں دے جھٹن دا ذکر اے تے بیکھے شاہ کول وی موجود اے۔

کت گڑے نہ وت گڑے
 چھلی لاه، بھروٹے گھت گڑے
 جے پونی پونی کتیں گئی
 تاں تنگی مول نہ وتیں گئی
 سے درھیاں دا جے کتیں گئی
 تاں کانگ مارے گا جھٹ کڑے (11)

اک ہور کافی پیش ہے:

کر کتن ول دھیان گڑے
 چرخہ بنیا خاطر تیری
 کھیڈن دی کر حرص تھور یڑی
 ہونا نہیوں ہور وڈیری
 مت کر کوئی اگیان گڑے (12)

اک ہور کافی وچ چرنے دانویکلا ای رُوپ دکھایا اے۔ چرخہ کتیا اے تے ایناں کتیا اے
 جے ہن اوہدے وچ ہور کتن دی سکت نہیں رہ گئی۔

ڈھلک گئی چرنے دی ہتھی، کتیا مول نہ جاوے
 تکلے نوں ول پے پے جاندے، کون لوہار سداوے
 تکلے دے دل کڈھ لوہارا، تندری ٹٹ ٹٹ جاوے
 گھڑی گھڑی ایہہ جھولے کھاندا، چھلی کت پدھ لاہوے

فیثا نہیں جو بیڑی بچناں، باڑ ہتھ نہ آدے

چڑیاں اُتے چوڑ ناپیں، ماہل پئی بڑاوے (13)

شاہ مراد خانپوری (وفات 1702) شاہجہان دے دور وچ ہوئے نیں۔ اوہناں دی اک

لمیری نظم ”چرخ نامہ“ دے سرناویں پٹھ لکھی لکھی اے۔ جس وچ چرخے اگے بیٹھی سوانی اپنے آپ

نال ای گلاں کردی اے پئی۔ اپنے آپ توں سوال کردی اے۔ سوچیں پئی کیہ ٹھیک اے کیہ غلط اے۔

ہتھ پونزیں چرکے کتاں تار یا پانی آٹراں آپنی وار

بیٹھی رہاں یا کراں رفتار چپ بھلی یا کراں گفتار

تیلی پونٹریں آپے وٹاں یا انبزی دٹے میں بہہ کتاں

دیئے سیانی کوئی متاں گوشے کتاں یا وچہ بھنڈار

پنیا چونسا کتاں ہزارا ہیں دو چھلی یا بہوں سارا

پند ہے موٹا یا نکا سارا تھوڑا خوب یا بھلا بسیار

پانی اک ہکلی وںجاں یا نال سیاں دو تین چو پنجاں

ڈر ہے راہ کواری کنجاں یا خوف نہیں گجھ پانی ہار

سوئی پکڑ کشیدہ پائیں یا کھینو کھیڈاں جی ولائیں

کم نہ کریں یا ہتھ ہلائیں چھوڑاں کاریا کراں روز گار

آپ کشیدہ میں کڈہاں راس یا ونج بہواں استادے پاس

چھوڑاں آپنا فکر قیاس سنواراں آپ یا دے سنوار (14)

فقیر رحیم شاہ دا ”چرخ محمدی“ سی حرنی وچ لکھیا گیا اے 7,7 مصرعیاں دا بند اے جس دے اخیری دو

مصرعے ہر بند وچ دہرائے گئے نیں۔ پہلے 4 مصرعیاں دا قافیہ تے پنجویں، چھیویں مصرعے دا قافیہ

رلدا اے ستویں مصرعے دا وکھرا اے۔ حضور نال عشق تے عقیدت دا اظہار، صفتاں دا بیان دیدار دی

سک تے گناہاں دی معافی دے نال شیطان توں بچا تے جنت دی خواہش بیان کیتی اے:

ل۔ لہڑ لہڑ پوندا وے میرا جی گھبرا کے   سئیاں دیون متیں وے مینوں کول بہا کے
 سھے کت کت ٹریاں وے داچ رتے رنگا کے   گذری ہاتھ نہ آوے وے جیہڑی گئی وہا کے
 ہسدی منزل بہت اوکھیری وے پلے خرچ نہ میرے   میں کملی باجھ تیرے وے جموکاں آن اوریرے
 ہر چرنے دے نی پھیرے وے کرساں یاد اللہ نوں (15)

نور محمد لوہار دا لکھیا ”چرنے دی گھوک“ دی بہتر پاروں نوں لکھا اے۔ ہر چار مصرعیاں پچھوں
 دو مصرعے دہرائے جان دے نیں۔ قافیہ پہلے تن مصرعیاں دا اکوتے چوتھے دا آخری دوہرائے جاوے
 والے مصرعیاں نال ردا اے چرنے دی علامت تے کتن دے عمل راہیں شاعر رمزماں وچ گل ٹوری
 اے، کہ رب نے ایہہ رنگیلا چرخہ بھیت والا بنایا اے۔ ایہہ زرا ”گھوں گھوں“ دی واچ نہیں دیندا سگوں
 رب نوں یاد کریندا ”توں توں“ بولد اے۔ ایس چرنے چوں تند انج کڈھنی اے، جیویں نبی محمدؐ نے
 کڈھی تے جے تند توں تار پوری نہ نکلی تاں منظوری نہیں۔ ایہہ چرخہ کتن دا اول نبیؐ نے سکھایا تے جس
 ہور کوئی ول سکھیا اوہ رووے گا۔ شاعر نے کپڑیاں دیاں ناواں نوں وی علامتاں بناو تیا اے۔

کتے اُن بھی ریشم تاراں   اندرس پچھم لکھ ہزاراں

وچے گھدر چونکی واراں   مئے زوں زوں زوں

ایہہ نہ سمجھو زرا کہندا چرخہ گھوں گھوں گھوں

اوہ تاں یاد کریندا مولیٰ اللہ توں توں توں

کتیں کات بے موٹا سوٹا   اوتھے نرخ بھی پیسی کھوٹا

بائیٹر تازہ ماہل پروتا   اللہ ہوں ہوں ہوں (16)

”چرخہ نایاب یعنی چرخہ رنگ رنگیلا“ 1914ء وچ چھپیا ہلد اے بہتر نور محمد دے لکھے

چرنے دی اے۔ موضوع پچھوں دیکھینے، تاں گڑی نوں نصیحت اے، چرخہ کتن دا ویلا نہ گنوائے۔ ایہہ
 پریکا گھراے۔ سوہرے جانا تے کجھ کت کے داچ بنا لے۔ سکھیاں کنڈیاں نیں توں وی ریس کراو ہناں
 دی نہیں تے پچھتاویں گی۔

بچ چور تینوں رل ٹھکدے نی سہن لان اندر رگ رگ دے نی
 پر تینوں سوہنے لگدے نی ہُن دوست کرن زیاں گڑے
 کت چرخہ چھوڑ گمان گڑے
 من مالک دا فرمان گڑے (17)

کئی راہ وچ جنگل بیلے نی جتھے وس دے شیر بگھیلے نی
 تیرے نین کدھن نکھریلے نی اُنھ خونِ خوف دیکھان گڑے
 کت چرخہ چھوڑ گمان گڑے
 من مالک دا فرمان گڑے (18)

اک ہور چرخہ نامہ ملدا اے جس وچ جن نال سچی پریت دا اظہار اے۔ آپنے عشق دی
 پکیائی تے جن توں دُوری دی حالت دا بیان اے۔ چار چار مصرعیاں دا بند اے تے پنجواں مصرعہ بحر تے
 وزن پاروں وکھرا اے۔

چرخیاں چرخ چڑھی جند میری جیوں زرگر کٹھیالی
 ہڈیاں جل ہویاں نی کولے میں بھاہ برہوں نے جالی
 میں چھلیاں برہوں کھوہ سٹ چھلیاں پرہاں پھو کدی کچھی
 پونی وانگ ہویاں رنگ پونی نی میں ظالم تکلے کچھی
 چرخے نوں پرے پھوک دے ماں نی ہُن میری لگی اے سائیں دے سنگ پریت⁽¹⁹⁾

”عاصی محمد“ دا ”چرخہ“ 1929ء دا چھپیا لہجہ اے۔ اس دا موضوع وی چرخہ کتن ول دھیان
 دوانا اے ویلے دی تھڑ، جیوں تے دنیا دے ممکن دا بیان اے:

سب صفتاں خلق ہارے نی نبی پاک محمد لاڑے نی
 لے امت نوں اوہ تارے نی نبی کلے دا سد مارے نی
 کت چرخہ چھوڑ پارے نی
 ایتھوں سارے چلن ہارے نی

ایہہ کوچ مسافر ڈھیری اے توں نہ کر میری میری اے
 چند لیجاون گے تیری اے ہتھیں کیتے ونج اُسارے نی
 کت چرخہ چھوڑ پیارے نی
 ایقتوں سارے چلن ہارے نی (20)

”پرمانند“ دا لکھیا ”چرخہ و شراب نامہ“ ملدا اے جیہڑا ایسا سی لوڑ پاروں لکھیا جا پدا اے۔
 جس وچ گاندھی جی دے آکھن تے ولایتی مال دا بایکاٹ تے آپنیاں دیسی شیواں دے ورتن ول
 دھیان کرایا گیا اے۔

چرخہ ہے انمول نی اے چرخہ ہے انمول سٹئے تن من اس توں گھول
 ساڈے گاندھی جی دا بول بنج گئے نگر نگر وچ ڈھول
 گاندی دا ربیہ چرخہ

ساڈی عزت شان چرخہ ساڈی عزت شان چرخہ ڈھکے ننگی جان
 اس بن ہوندی نہیں گذران گتے ہندو مسلمان
 گاندھی دا اربیلہ چرخہ (21)

حافظ راجنہا برخوردار (پیدائش 1030ھ) دے چرنے نامے نوں رسالہ کھوج وچ پہلا
 چرخہ نامہ دسیا گیا اے۔

چرنے یار میں تجھے کہوں اگے سی تہ ڈاہ بہوں
 بن توں بولیں کدی کدوں توہیں توہیں کر توہیں توں
 رھڑ رھڑ چرنی کر گھوں گھوں
 ترنجن دیاں جو آئیاں میاں وارو وار ہے کت کت گھنیاں
 میرا اینویں رہیا روں توہیں توں کر توہیں توں
 رھڑ رھڑ چرنی کر گھوں گھوں (22)

جھنڈا بلوچ (پیدائش 1870ء) دے چرنے نامے دی دس دی رسالہ کھوج توں پیندی اے تے بنتر

ڈھولے ورگی اے۔

ہر ویلے گھوک اوہ سوہنا رائگلا چرخہ مونہوں مٹھا تاں بول سنائیں آ
 اوتھے نال زبان اقرار کیتوئی آپ دے وعدے نوں توڑ نبھائیں آ
 جے ناہیا کرنا یاد خدا نوں اوتھے ناں قالو بلئی الائیں آ
 دینا تے آ کے بہت غرقاب ہوئیں آپ دے وعدے الوں تے وکھ شرمائیں آ
 دو بونداں دے وچ پیدا ہوئیں پی کے خون پیامان کرینائیں نہ کیتے احسان بھلائیں آ
 ایسے نفس پلیت، پلیت کیتوئی موذی نوں نفی دی مار تلوار سمجھائیں آ
 تیرے اندر پے بلن ڈیوے نورانی کھول کے دل دیاں اکھیں لیندوں وکھ رثنائیاں
 پردے غفلت دے دور ہٹائیں آ (23)

میاں محمد فاضل دا ’سوها چرخہ‘ وچوں وگی ویکھو:

رکھ چرخہ کت سویرے توں کر داج تیار اگیرے توں
 کر مٹھی نیندر پریرے توں
 توں تانی جوڑے بنا کڑے کت چرخہ چھوپے گھت کڑے
 نہیں آونا جو بن وت کڑے (24)

’روپ بسنت‘ دے قصے وچ بسنت دے ویاہ تے رخصتی ویلے اک چرخہ نامہ لکھیا اے کالیداس
 نے جس وچ ماں دھی نوں متاں دیندی اے پئی جیون مکس والی شے اے کوئی پتہ نہیں کیہو اپیل اخیر
 ہووے۔ آپنے آپ وچوں مان گمان کڈھ کے دنیا دی محبت مُکا دے۔ سوہرے گھرتے جانا ای اے
 پیکے نہیں ہمیش رہن ہوندا۔ سوں کے رات نہ لنگھا۔ توں بے پرواہی وچ ایں چرخے تند نہیوں پاندی۔
 توں جاندی نہیں ایہہ چرخہ کڈا مہنگا اے۔ لکھ چورا سی جوناں وچوں لنگھا، ایہہ چرخہ ہن تیتوں ملیا
 اے تے ہوشیار ہو جا۔ ویلا نہ دنجا چرخہ کت کے پٹاری بھرے۔

نہ توں کتیا نہ توں تمیاں دھیا کریں قیاس نہیں رہیا ترکلا ڈنگا تیرا ہن تک آیا راس نہیں

نہ سُنّا نہ بیٹھا جاندا سوکھا نکلے ساس نہیں دارو درمل کرن ہتھیرے جیون دی گجھ آس نہیں
کول تیرے کوئی دردی نائیں کسوں پیڑ پرائی نی جاگ سویرے غافل گڑیے سویاں رین وہائی نی
کی ہویا کی ہویا تینوں چرنے تند نہ پائی نی

بابل تیرے کاج رچایا ساہے گنڈی مٹی نی ماں پو تیرے داج بنایا اک چولی اک چچی نی
سیر جواں دا جھولی پایا ہتھ پھڑائی گئی نی چیکاں مارے ٹردی ہوئی ہتھ لے سر مٹی نی
چار کہاں ڈولی تیری موہڈے اتے چائی نی جاگ سویرے غافل گڑیے سویاں رین وہائی نی

کی ہویا کی ہویا تینوں چرنے تند نہ پائی نی (25)

”قصہ حسدل ونگاہ دل معہ چرنے نامہ“ شاعر چوہڑل کھتری“ دا 1897ءء لکھیا ہویا ملدا
اے۔ قصے دے اخیر تے ست صفحیاں دا چرخہ نامہ اے۔ چرنے دے نکلے نکلے پڑیاں ول دھیان کرا
کے شاعر جیون دے وڈے کم دل آہر دو اندا اے۔ بڑے ای سوکھے لفظاں وچ ایس چرنے نامے
راہیں، سوت کتن، رنگاون تے داج بناون دیاں رمزیاں حیاتی دے معنے دسدیاں نیں۔ سوانی دا آپنے
اس کم راہیں شوہر تیکھاون تے دوئی مکا کے اک ہو جاون ای مول اے اس کم دا۔

تیرے چرنے ماہل جو آئی ہے   ٹوٹی ٹوٹی گنڈھ بنائی ہے   سب صدقوں جان صفائی ہے

ناہیں   گُوڑا   کرٹوں   شان   گڑے

کت   چرخہ   نال   دھیان   گڑے

اس   کھیڈن   وچ   نقصان   گڑے

ایہہ ماہل اٹھی راس کریں   تے وٹ مروڑے ناس کریں   اس گل دا گجھ قیاس کریں

جو   سدا   نہ   شان   گمان   گڑے

کت   چرخہ   نال   دھیان   گڑے

اس   کھیڈن   وچ   نقصان   گڑے (26)

جس دوئی نوں دور ڈرایائی   تس ملیا شام پیارا ای   نہ مسجد ٹھا کردوارہ ای

اوپر ا بکل وچ مکان گروے
 کت چرخہ نال دھیان گروے
 اس کھیڈن وچ نقصان گروے
 کوئی روز دا حسن پراہونا نئیں مُوالیس نہ پھیرا پاؤنا نئیں آ خر خا کے جاساونا نئیں
 کیا ہندو کیا مسلمان گروے
 کت چرخہ نال دھیان گروے
 اس کھیڈن وچ نقصان گروے (27)

برخوردار بہشتی دا لکھیا ”بھن چرخہ“ سبھ توں نوٹیکلا اے۔ گل تے اوہو ای اے جو چرخہ کت
 کے کرنی اے، یعنی شوہ نوں مناؤنا اے۔ پرائیس چرخے وچ شاعر دا انداز گجھ ہور اے ”بھن چرخہ
 پھوک جلا اڑیے، سوہنا دلبر شام منا اڑیے“ ”چرخہ“ شاعر نوں اک انکل جا پدا اے آپنے تے ججن
 دے وچکار۔ جا پدا اے میل ہوون دا اکو ای راہ اے۔

جیہناں چرخے بھن مروڑے نے اوناں جوڑ ماہی سنگ جوڑے نے
 جیہناں سوہنے تھیں مکھ موڑے نے اوہ ریاں وچ درگاہ اڑیے
 بھن چرخہ پھوک جلا اڑیے
 سوہنا دلبر شام منا اڑیے (28)

پورے چرخے نامے وچ کدھرے وی سوتر کتن یاں دا ج بناون دا ڈکرنئیں آیا۔ ویاہ،
 کھارا، ڈولی، کہار ویاں رماں تے ورتیاں نئیں شاعر نے پر گل ججن مناون دی اے ساری۔ چرخہ کوئی
 گھر وچ بہہ کے ساڑے، جنگل وچ جا کے، دریا روڑھائے یاں تھل وچ فنا کرے بس شوہ دامن
 پرچاؤنا اے:

جس چیزوں چرخہ آیانی پھڑ اسدے سنگ رلایا نی
 مل سنگوں سنگ سما یا نی مکی گل اصلے اُتے آ اڑیے

بھن چرخہ پھوک جلا اڑیے
 سوہنا دلبر شام منا اڑیے
 سُن عاجز برخوردارا توں سبھ جگ تھیں آپ نکارا توں
 کیتا کم نہ کوئی سہارا توں گئی غفلت وچ وہا اڑیے
 بھن چرخہ پھوک جلا اڑیے
 سوہنا دلبر شام منا اڑیے (29)

اُستاد کرم امرتسری ہوراں آپنے اک پیارے دوست دی یاد وچ چرخہ لکھیا۔ جو کجھ چر بیار
 رہن پچھوں مر گئے۔ سر ناواں اے ”چرخہ ہُن نہیں چلدا“۔

”ہُن تیک دیکھے سارے چرنے نامے جیوندیاں نوں آہر دو ان لئی سن کہ ویلا نہ ونجاتے
 چرخہ کت، کھید چھڈتے سوتر گت لے۔ ایہہ چرخہ اُستاد کرم ہوراں نے انج ورتیا اے استعارا بنا
 کے۔ چرخہ تاں ترکھان بہوں سُتھرا تے رنگیلا بنایا سی۔ میں وی کٹن کارن ترنجن وچ آ ڈاہیا۔ سہیلیاں
 نال گلیں لگ گئی تے اک تندوی نہ پائی ہُن جوانی لنگھ گئی تے چرنے دے پُرزے ڈھلے ہو گئے
 سارے۔ مینوں تاں جا پدا اسی پُرزیاں دی خرابی کارن چرخہ روں روں کردا پر میں نہ سبھی ایہہ تاں توں
 توں کردا سی۔ ہُن اس نوں گھن لگ گیا۔ بھج گیا۔ یاں تے ایہہ بالن بنے گایاں رُلے گاتے میرا دل
 ڈردا اے پیا:

پھیر پھیر پچھتانی بڈھیا، پھیر پھیر پچھتانی، چرخہ ہُن نہیں چلدا
 کیا سُتھرا ترکھان بنایا، رنگ رنگیلا جیا سجایا
 میں بھی آ ترنجن وچ ڈاہیا، بن بیٹھی چودھرائی
 پرچ گئی سیاں وچ آئی، چھوپ کھیا اک تندوی نہ پائی
 گلاں کردیاں عمر وہائی، ٹٹ گیا زور جوانی
 ٹٹ گیا بیڑ تے ماہلاں ڈھلیاں، ڈگ پیاں چڑیاں ہل گیاں کلیاں
 یاد پیاں سیاں دیاں کھلیاں، جہاں وچ عمر وہائی (30)

”چرخہ نامہ“ پنجابی شاعری دی موضوعی صنف اے ایہدی بہتر بنددی کوئی شکل (مسدس، مخمس) ہووے، ہی حرفی، باراں ماہیاں لوک صنف ڈھولے ورگی ہووے ایس دی پچھان موضوع اے۔ چرخے دے ذکر نال تے چرخے نوں وچکار رکھ کے شاعر اپنے خیالاں دا تانا پینا اُنیندا اے۔ چرخہ پہلے وسیب وچ کوئی اچرج شے نہیں سی ہر گھر چرخہ موجود سی تے کتیا جاندا سی۔ شاعر اں نے اس کتن دے سارے عمل نوں ای علامتاں بنا کے شاعری وچ ورتیا تاں جو گل پڑھن سنن والیاں لئی سوکھی ہووے۔ ایس شعری صنف دی نینہہ وی لوک گیت ای ہن۔ ترنجن دے گاوناں دی نتری تے سنواری شکل چرخے نامے ہو سکدے نیں۔ صنعتی ترقی دے نال ای چرخے گھٹن لگ پئے تے ہولی ہولی ایہہ شعری رُوپ وی مکن لگا۔ چرخے نامے دیاں کجھ ونگیاں اسیں دتیاں نیں چرخے نامے اک وڈی گنتی وچ موجود نیں تے ساریاں دا ویرا کرن لئی اک وکھرا مضمون لکھن دی لوڑ اے۔ کجھ چرخے نامیاں دی فہرست پیش ہے:

نہو رام	نایاب چرخہ 1907
بابو موہن لال دیوانہ	پیارا چرخہ
نامعلوم شاعر	چرخہ نامہ
محمد علی	چرخہ
مولوی محمد سعید	حضوری چرخہ
سادھو سار چہبہ	چرخہ حقیقت
رام لال	بلکاری چرخہ مہاتما گاندھی دا
میاں محمد رحمت اللہ	اصلی چرخہ رحمت اللہ
غلام اکبر	چرخہ باراں امام
مولوی عبدالستار	چرخہ رنگ رنگیلا
اللہ تادری	چرخہ نامہ

حوالے

- 1- ساہت کوش، رتن سنگھ جگلی، ڈاکٹر، پٹیالہ: پبلیکیشن بیورو پنجابی یونیورسٹی، 1989ء، ص 500
- 2- پنجابی ادب دی کہانی، عبدالغفور قریشی، لاہور: عزیز بکڈ پو، نومبر 1972ء، ص 73
- 3- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، لاہور: 1971ء، جلد نمبر 13، ص 249
- 4- نوروللغات؛ نوروا الحسن نیر کا کوروی، مولوی، کراچی: جنرل پبلشنگ ہاؤس، سن، ن، م، جلد چہارم، ص 515
- 5- The Economic History of Medieval India, Irfan Habib, New Delhi: Tulika Books, 2004, p 4
- 6- لغت نامہ دہخرا، علی اکبر، تہران: 1338 ش، ج 41، ص 163، 162
- 7- کافیاں شاہ حسین، لاہور: مجلس شاہ حسین، مارچ 1966ء، ص 39
- 8- ادبی، ص 50
- 9- ادبی، ص 54
- 10- ادبی، ص 90
- 11- قانون عشق یعنی حلوائے پنجاب؛ انور علی زہتکی، لاہور: اللہ والے کی قومی ڈکان، سن، ن، م، ص 236
- 12- ادبی، ص 248
- 13- ادبی، ص 182
- 14- گلزار شاہ مراد؛ سراج الدین قریشی، راولپنڈی: شریف پریس، 1908ء، ص 53، 54
- 15- چرخ محمدی؛ فقیر رحیم شاہ، لائلپور: جارج سٹیم پریس، سن، ن، م، ص 6
- 16- چہ نے دی گھوک، نور محمد، امرتسر: سناتن دہرم پریس، سن، ن، م، ص 2

- 17- چرخ ناماب یعنی چرخ رنگ رنگیلا، نور محمد، لاہور: جوت سنگھ سنت سنگھ اینڈ سنز پبلشرز، 1914ء، ص 2
- 18- ادبی، ص 9
- 19- چرخ، مشتاق لاہوری، لاہور: منشی عزیز الدین، نعم الدین تاجران کتب، سن، ن م، ص 3
- 20- چرخ، عاصی محمد، لاہور: فیروز پرنٹنگ ورکس، 1929ء، ص 2، 3
- 21- چرخ و شراب نامہ، پرمانند، امرتسر: نواسی پبلشر، سن، ن م، ص 2، 3
- 22- حافظ برخوردار ہورال دیال کچھ ہور لکھتاں، احمد حسین قریشی قلعہ داری، ڈاکٹر، کھوج، چھیمبائی، لاہور: جنوری۔ جون 1981ء، جلد 3، شمارا 2، ص 32
- 23- اک گمنام شاعر، بابا مسکین کھوڑوی، محمد حسین قاضی، کھوج، چھیمبائی، لاہور: جولائی۔ دسمبر 1981ء، جلد 4، شمارا 1، ص 14
- 24- پنجاب دے علاقہ پوٹھوہار دی پنجابی شاعری دا کلاسیکی دور، ایم یاسین ظفر، ڈاکٹر، کھوج، چھیمبائی، جنوری۔ جون 1984ء، جلد 6، شمارا 1، ص 153
- 25- رُوبِ بسنت، کالیداس، گوجرانوالہ: شعبو ناتھ تاجر کتب، 1910ء، ص 71، 72
- 26- قصہ حسد دل معرچے نامہ، چوہڑل کھتری، جالندھر: منشی احمد بخش مطبع قیصری، 1897ء، ص 2
- 27- ادبی، ص 7
- 28- بھن چرخ، برخوردار بہشتی، سیالکوٹ: سید زمان شاہ اینڈ سنز، سن، ن م، ص 4
- 29- ادبی، ص 8
- 30- کرم پھلواری، کرم امرتسری، نوشہرہ: میجر عبدالکریم خان رینا رڈ، سن، ن م، ص 124

